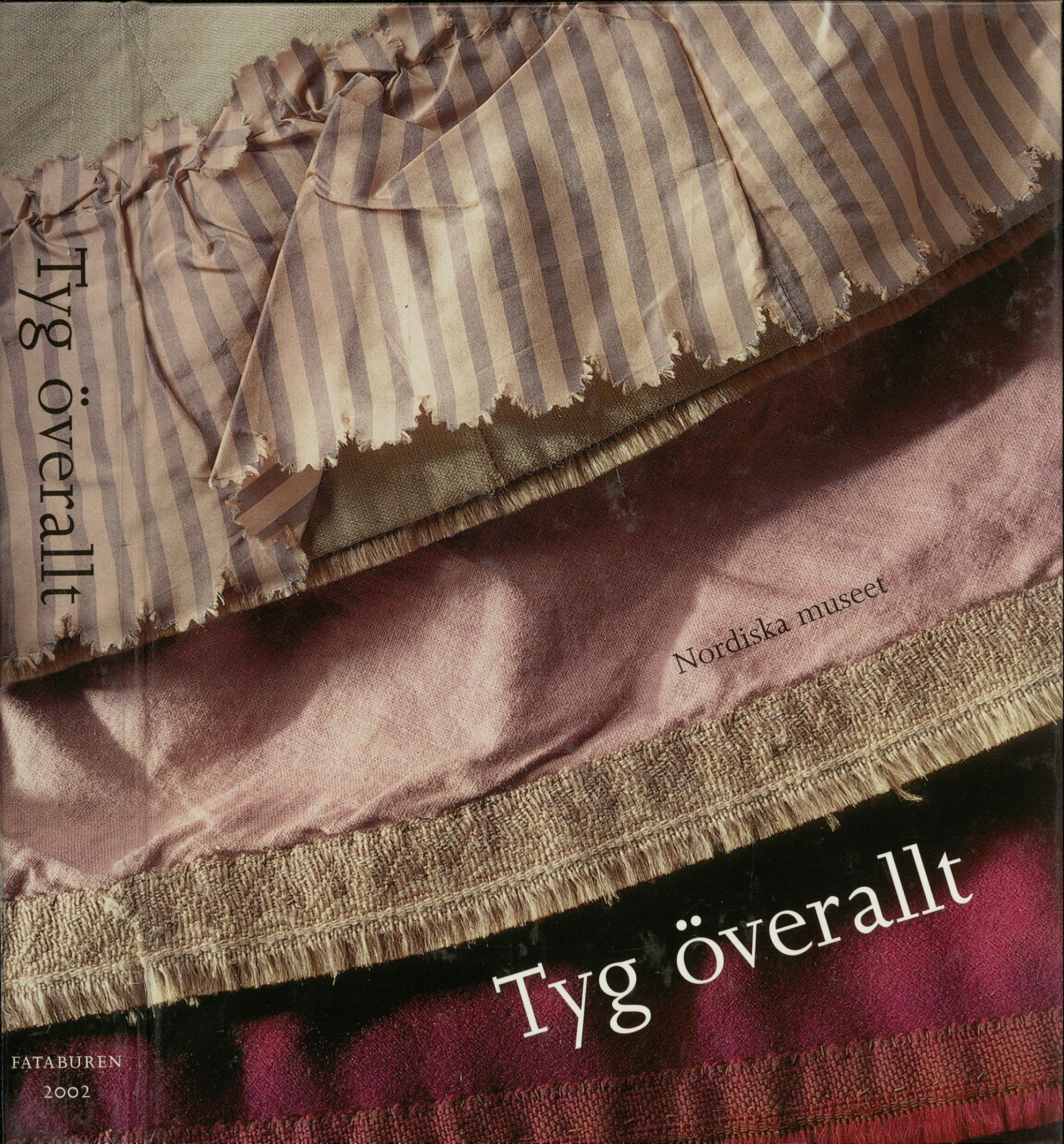

Tyg överallt

Nordiska museet

Tyg överallt

FATABUREN

2002

Nordiska museets och Skansens årsbok 2002

Tyg överallt

NORDISKA MUSEET

Fataburen 2002
Nordiska museets Förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordm.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör CHRISTINA WESTERGREN
Bildredaktör och fotograf om inte annat anges BIRGIT BRÅNVALL
I redaktionen BERIT ELDBIK och DAN WALDETOFT
Omslag och grafisk form LENA EKLUND
Omslagsbilder foto Birgit Brånvall och Karl Heinz Hernried i
Nordiska museet
För- och eftersättsblad foto Carl Wenngren i Norrköpings stadsmuseum
och Harald Olsson i Alingsås museum
Tryckt hos Fälth & Hässler, Värnamo 2002
ISSN 0348 971 X
ISBN 91 7108 483 5

Textilens text

LOUISE WALDÉN

Textil har samma ursprung som text: latinets *texo*, att väva, fläta, spinna. Trots att textila hantverk historiskt varit främst manliga (och högt värderade) professioner är det textila som text – som kultur, kulturarv, kunnighetsarv – främst en kvinnlig skrift.

Textilens text kan läsas som en eländighetsbeskrivning, ett av de svartaste kapitlen i kvinnohistorien vad gäller exploatering, utsvettning, orimliga arbetsförhållanden och närmast obefintliga löner. Men den kan också läsas som en värdighetsbeskrivning: stoltheten över linneskåpet som går igen från adelsdamer, bondmoror och borgarfruar till arbetarkvinnans och statarhustruns värnande om enstaka lakan, dukar eller gardiner. Jag väljer en tredje läsart: berättelsen om överlevnadsstrategier under textilens täckmantel.

Att kunna läsa textilens text förutsätter kunskap om kvinnors historia, villkor och kultur. Först då kan man tolka den dolda undertexten. Den handlar om samvaroformer, överlevnad i mellanrum, vägran att låta formell brist på makt motsvaras av reell maktlöshet.

Dold offentlighet

Syjjuntan är ett exempel på hur textilens täckmantel fungerat som skydd för vad jag vill kalla en *dold kvinnlig offentlighet*. Junta kommer av

Landskrona syförening af 1872. Foto Stenbeck-Hagman ca 1880. Landskrona museum.

latinets *junctus*, som betyder förenad. På svenska finns det i två sammansättningar: militärjunta och syjunta. I grunden handlar det om samma junta: principen om den slutna gruppen som en förutsättning för den absoluta öppenheten. En junta går man inte in i eller ut ur efter eget val. Man väljs in som ett tecken på förtroende. Man utsluts om man förråder gruppens hemligheter. Men det finns skillnader som har med makt och kön att göra. I en militärjunta bygger män koalitioner, i en syjunta bygger kvinnor relationer.

Med textilen som täckmantel utvecklade kvinnor en mötesform där nyttan (de sysselsatta händerna) förenades inte bara med nöjet (det egna skapandet) utan också med behovet av att på egna villkor diskutera de problem som man själv definierade som viktiga. Man skaffade sig information, skapade allianser, fick råd, tröst och vägledning.

Syjuntan fungerade som en legitim anledning att lämna hemmet och umgås med andra kvinnor. På mindre orter kunde syjuntan fungera som en »skuggregering«. Från syjuntan gick man hem och påverkade sin man att i beslutande församlingar arbeta i den riktning juntan önskade. Den indirekta maktutövningen förblev dold, den synliga manliga makten förblev ohotad. På liknande sätt har kvinnor i andra kulturer format halvhemliga samtalsgrupper, låtit männen ha den formella makten men inte avstått från informellt (och reellt) inflytande.

Sy föreningen är ett annat exempel på en dold offentlighet under textilens täckmantel. Den är en öppnare form än den slutna juntan. Till skillnad från syjuntan hör sy föreningen ofta ihop med en rörelse eller en organisation: arbetarrörelsen, idrottsrörelsen, nykterhetsrörelsen, kyrkan, missionen, partierna. Folkrörelse-Sverige vilar på en bädd av sy föreningar.

Inom sy föreningarnas ram har kvinnor förvandlat obetald tid till pengar. Inkomsterna från basarerna gick till rörelserna och organisationerna – men också till allmän nytta i samhället. Tidningen Hus-

Nytta, nöje och en möjlighet att diskutera på egna villkor. Syjunta i 1940-talets Södertälje. Foto Helmer Elmstam.

modern anordnade på 1950-talet tävlingar om »Sveriges bästa syförening«. Bland de tävlande kan man hitta syföreningar som sytt ihop till vägbeläggningar, gatubelysning, kollektiva tvättstugor – ja t.o.m. till en fyr på Skånes sydkust. Det som kommunen inte tyckte sig ha råd med men kvinnorna ansåg nödvändigt sydde de ihop till.

Ronny Ambjörnsson beskriver i *Den skötsamme arbetaren* hur kvinnornas mötesformer tog sig andra uttryck än männens. När kvinnorna bildar en socialdemokratisk kvinnoklubb i Holmsund integrerar de »från första början diskussion, trivsam samvaro och husligt arbete. Mötena blir en kombination av kafferep, symöte och diskussionsklubb«. Kvinnorna tar också upp andra frågeställningar »som har med grundläggande mänskliga behov att göra, föda, hälsa, sexu-

alitet, barnavård. Man kan tala om en inriktning på det näraliggande och på familjens problem«. Den traditionella könsrollen gjorde att kvinnorna hade svårt att göra sig gällande i den lokala offentligheten. Ur dessa förutsättningar formade kvinnorna en politisk debatt »långt mer levande och perspektivrik än den som förs i den manligt dominerade arbetarkommunen«, skriver Ronny Ambjörnsson. »Medan männens perspektiv begränsas av den praktiska politiken får kvinnorna till följd av könsrollens begränsningar ett ideologiskt utrymme, som de också utnyttjar.«

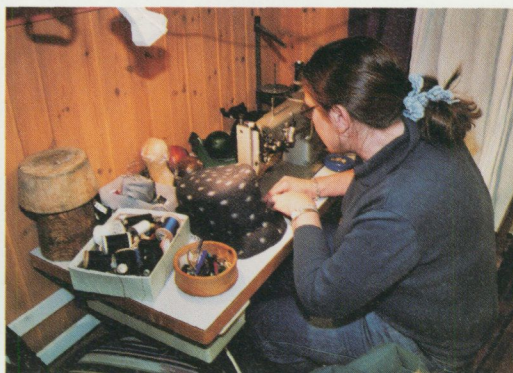
En modern variant av syjuntetraditionen är de textila studiecirkarna, ett märkligt fenomen i ett modernt samhälle, sedan decennier en stor verksamhet inom de flesta studieförbund. Varför väljer dubbelarbetande kvinnor att prioritera något som är garanterat icke-meriterande, icke-lönedrivande, icke-statusbefrämjande, tvärtom närmast har lågstatus som »förspilld kvinnokraft«? Själva fenomenet väcker aningar om en dold motkultur, en »seg struktur« som för vidare den dolda kvinnliga offentligheten, där man på egna villkor samtalar om det man anser viktigt samtidigt som händerna är sysselsatta. När jag i forskningssyfte deltog i några textilcirklar noterade jag bl.a. samtalsämnen som arbetslöshet, social nedrustning, försämringar i skolan och kollektivtrafiken, datorisering på jobbet, äldreomsorg och barnomsorg men också globala problem som miljöförstöring – dvs. samhällsfrågor som berörde det egna vardagslivet. Partipolitik och utrikespolitik lämnades därhän. Det påminner om vad Ronny Ambjörnsson beskriver från Holmsund. Kvinnorna där talade om de nära förhållandena men också om de stora ideologiska frågorna. »Engagemanget pendlar mellan familjen och samhället och stannar sällan vid det som ligger däremellan, kommunen. Denna torde ha uppfattats som en de manliga kamraternas angelägenhet.«

Liksom syjuntan innebär textilcirkeln en legitim anledning att lämna hemmet och familjen. Den ofta rätt höga deltagaravgiften bi-

Hattsömnadskvällar i »Hatteljén« hos Kerstin Carlefalk i Stockholm 2002. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.

Nedan t.v. Foderband sys i hatten. T.h. En av deltagarna perforerar ett brätte vid industrimaskinen.

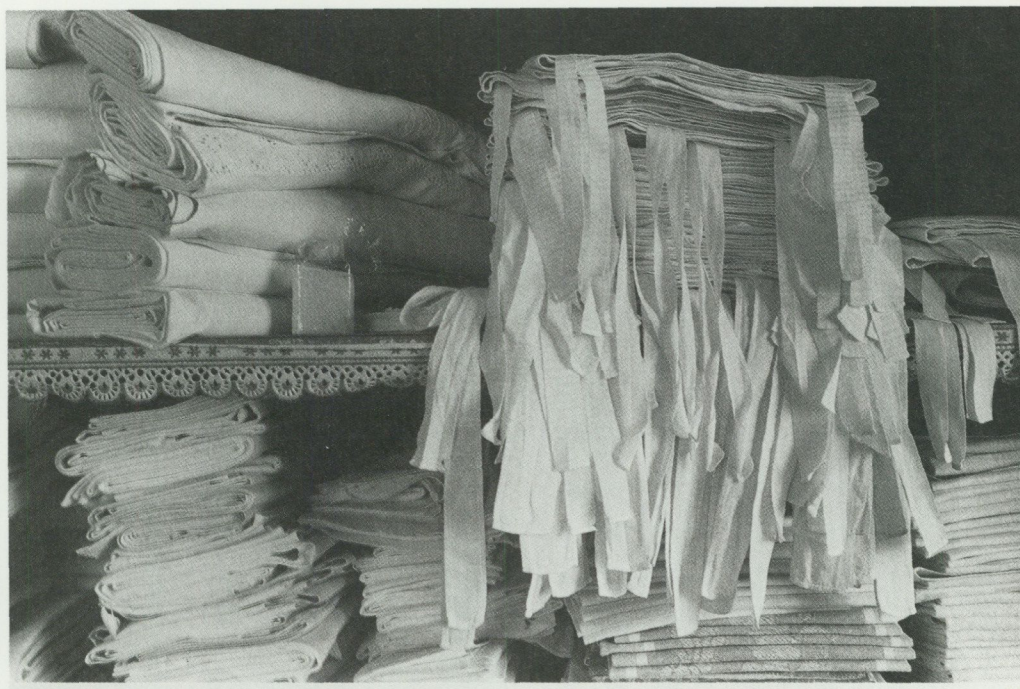
drar till att cirkeltiden respekteras. Textilcirkeln fredar egen tid i en pressad tillvaro, styrd av andras behov. En tid helgad den egna lusten. Ett andningshål och en ventil där man luftar sina tankar medan man sysslar med annat. Med handarbete.

Dold ekonomi

»Vid omsyning, lappning och stoppning, omfärgning o.s.v. framträder det värdeskapande momentet i husmoderns arbete särdeles tydligt«, skriver nationalekonomen Laura Harmaja i *Husmoderns ekonomiska gärning* från 1937. Hon fortsätter: »Genom att nedlägga en viss mängd arbete ger man utan nämnvärda kostnader för material obrukbara och värdelösa saker brukbarhet och nytt värde. Detta är sannerligen produktion så god som någon.«

Harmaja lyfter fram det som än idag ofta glöms bort: produktionen i det så kallade reproduktiva arbetet. Därmed synliggör hon det ekonomiska värde som gärna försvinner i beskrivningar av det obetalda arbetet. Hon lyfter också fram andra aspekter på hemarbetet: »Hemhushållningen uppfyller alla de förutsättningar under vilka smådriften funnits vara livskraftig: Här är det ju alltid fråga om en liten krets av människor och en begränsad konsumtion. Här om någonstades gäller det individuell smak och anpassning efter förhållandena. Här komma de, som utföra arbetet, i den allra intimaste beröring med dem, för vilkas behov det sker, och här är det alltid fråga om sådana nyttigheter, vilka produceras för omedelbar konsumtion.«

Mycket av hemarbetet är svårt att synliggöra eftersom det omedelbart förbrukas. Här särskiljer sig det textila arbetet. Det resulterar i synliga resultat som antingen kan bevaras för eget bruk – linneskåpet! – eller säljas och därigenom omvandlas till pengar. När symaskinen introducerades i mitten på 1850-talet blev inkomstmöjligheten ett viktigt försäljningsargument.

Linneskåp hos Rut Röse, Ratan, Robertsfors 1971. Foto Sune Jonsson. Västerbottens museum.

På ett sätt som saknar motstycke vad gäller tekniska innovationer i hemmet slog symaskinen igenom i kvinnornas värld. Det tog inte mer än drygt ett decennium innan den var spridd över i stort sett hela världen och i de flesta samhällsklasser – ett märkligt faktum med tanke på tiden, kommunikationerna och kvinnornas ställning. Förklaringarna är flera.

Symaskinen skapades av män för män – för manliga hantverkare. Men insikten (tillskriven Isaac Merrit Singer) att det var kvinnor som sydde mest, trots att sömnadsprofessionerna var förbehållna män-

Löftesrik och mångtydig. Med hjälp av symaskinen kunde kvinnor skaffa sig ett utrymme av egenförsörjning, självständighet och kontroll över det egna livet. Foto Karl Heinz Hernried. Nordiska museets arkiv.

nen, innebar en revolution, som fick en rad konsekvenser. Symaskinen feminiserades med mjuka linjer, guld, pärlemor – den skulle vara som »ett smycke i förmaket«, sade Singer – och den förevisades i vackra salonger av eleganta damer. Associationerna skulle gå till skönhet, kvinnlighet, moderskap – inte till industrier och maskiner.

Försäljningssystemet anpassades efter den hemliga kvinnokulturen. Betalningen delades upp i avbetalningar, som gjorde det möjligt för många att skaffa denna dyra kapitalvara: några kronor från äggkassan eller hushållspengarna gick alltid att få fram. Symaskinsagenterna sökte upp kunden på plats: i hemmet. Agentens månatliga besök innebar inte bara inkassering av avbetalningen utan också hjälp med småreparationer och råd. De introducerade kvinnorna i en för dem främmande (och kanske skrämmande) teknisk värld. För symaskinsförsäljningen till kvinnorna i hemmen uppfanns såväl avbetalnings- som agentsystemet, vilket sedan kom att övertas av andra producenter av dyra kapitalvaror.

Men varifrån kom då kvinnornas beredskap att ta emot denna nya innovation, något som gick tvärs emot det motstånd som införande av teknik i hemmen vanligen mött? Ekonomin är antagligen den viktigaste förklaringen. Symaskinen innebar inte bara att man kunde spara tid utan också att man kunde tjäna pengar. Med hjälp av symaskinen – ett egenägt produktionsmedel i industrisamhället – fann kvinnor mellanrum och nischer i en tid då de flesta yrken och utbildningar var stängda för dem. Ett rent och snyggt arbete, som kunde utövas i det egna hemmet, till skillnad från tunga och smutsiga tjänstejobb i andra kvinnors hem.

Hemsömmerskan fanns i ett sådant »mellanrum« – Kerstin Ekman har givit henne gestalt i berättelsen om Dagmar i *Springkällan*, där hon också fångar hemsömmerskornas känsliga mellanställning mellan klasserna, men också mellan det privata och det offentliga, yrkesmässiga. Fruarna, skriver Kerstin Ekman, är känsliga för »alla de små saker som sammantagna är avgörande för vart de rika vänder sina

näsor«. Därför lönade det sig att satsa på en lägenhet med bra läge även om den var dyr. »Fruarna ville inte gå långt och man kunde inte bo i illaluktande och bråkiga trappuppgångar om man ville ha kunder som betalade bra.«

Förlagssömmerskan fanns i ett annat mellanrum, mellan hemarbete och industri. Förläggarna försåg förlagssömmerskan med tillklippt tyg, som hon sedan sydde ihop på sin egenägda symaskin till färdiga plagg, som därefter levererades till förläggaren. Den så kallade hemindustrin var en viktig försörjning för många kvinnor. När hemindustriutredningen 1912 kartlade omfattningen registrerades 11 523 hemsömnadsarbetare (mot 4 920 på sömnadsfabriker). Av dem var 10 649 kvinnor.

Med hjälp av symaskinen och till priset av långa arbetsdagar kunde kvinnor köpa ett utrymme av egenförsörjning, självständighet och kontroll över det egna livet. De kunde upprätta en egen ekonomi, där låga inkomster balanserades av ännu lägre utgifter och där tiden tillsynes fördubblades genom att det obetalda och det betalda vävdes i varandra. En ekonomi- och arbetsform som var en mellanform mellan självhushållningens bruksekonomi och industrisamhällets löneekonomi.

Den tyska historikern Karen Hausen har i en essä om »symaskinens socialhistoria« diskuterat dessa mellanformer. Kvinnoarbetets karaktär – på en gång hushållsarbete, hushållsintegrerat förvärvsarbete och industriarbete – visar på områden som hamnat i skuggan när industrisamhällets historia skrivits, menar Hausen. Det är ett exempel på hur sammanflätade olika former av arbete var under 1800-talet: mellan samhälleligt och privat organiserat, mellan avlönat och oavlönat, mer eller mindre förmedlat över marknaden. Det är en utmaning mot ekonomins traditionella kategorier, som skiljer mellan produktivt och icke-produktivt arbete, mellan familjens ekonomi och lönearbetets, mellan hemmens värld och industrins.

Denna mellanställning och oklara identitet går också att finna i

själva symaskinen, menar Diane M. Douglas i essän *The Machine in the Parlor*. När symaskinen lanserades uppfattades den både som ett hot mot traditionell kvinnlighet och som något som ytterligare band kvinnan vid den: ingen maskin i världen kunde befria kvinnan från slaveriet under synålen, det kunde bara egna pengar och inflytande över den egna situationen göra. Symaskinen marknadsfördes också med dubbla budskap, dels som symbol för huslig lycka, dels som livförsäkring om något skulle hända familjeförsörjaren. Symaskinens mångtydighet symboliseras av att den ofta förkläddes till möbel – bord, skåp, chiffonjé. Så osynliggjordes inte bara maskinen utan också kvinnans arbete och arbetsplats. Symaskinens »mening existerar i föreningen av alla löften den ger: att förstärka husligheten och att utmana den, att stödja kvinnans frigörelse och att bekämpa den, att vara en möbel och en maskin«, skriver Douglas.

I mellanrum klarade kvinnor de facto sin försörjning. Det gör dem svåra att upptäcka när samhällets normer strikt skiljer mellan hemarbete och lönearbete, mellan betald och obetald tid. I 1800-talets Berlin hade kvinnor som tog emot sömnadsarbete i hemmen inte rätt till socialförsäkringar, till skillnad från skraddare och skomakare med arbetsplats i hemmet, skriver Karen Hausen. Kvinnorna kunde nämligen misstänkas för att också sy åt familjen – en misstanke som uppenbarligen inte drabbade männen. Priset för överlevnaden var inte bara långa arbetsdagar utan också att man föll utanför systemet. Belöningen var att i ett patriarkalt samhälle skaffa sig en frizon undan manligt beroende. Formellt var kvinnor ekonomiskt osjälvständiga och omyndiga. Reellt kunde de vara såväl självförsörjande som självbestämmande.

Dold opposition och dold kompetens

»Brodöser har genom historien sällan tillhört avantgardet i kampen för kvinnans rättigheter – men i deras arbeten kan vi se de spänningar och motsättningar återspeglas som drev vissa kvinnor att tala«, skriver Roszika Parker i sin bok om broderi *The Subversive Stitch: Embroidery and the making of the feminine*.

Broderandet, menar hon, var ett viktigt verktyg när det gällde att forma en speciell sorts kvinnlighet, ljuv, underdånig, skönhetsskapande. Till synes underkastade sig kvinnorna denna manssamhällets definition av kvinnlighet genom att underordna sig broderiets krav. Men i valet av motiv uttryckte de sin egen uppfattning. Somliga bro-

derade med »subversiva stygn« heroiska hjältinnor, självständiga hustrur, starka mödrar från Bibelns och myternas värld. Därigenom kunde de opponera sig mot de rådande förhållandena utan att öppet bryta mot en underdånig kvinnoroll. Överlevnadsstrategin för den rättslöse är inte alltid självhävdelse och öppen kamp, den kan också vara skenbar underkastelse och dold opposition. Den osynlige motståndaren är svår att krossa.

Det textila området går också att se som ett kvinnligt maktfält, där kvinnor byggt upp föreningar, organisationer, utbildningar, företag: Handarbetets Vänner, Föreningen för Svensk Hemslöjd, Svenska hemslöjdföreningars riksförbund, Sätergläntan, hemslöjdsbutiker... Även om män ofta satt på for-

Handarbetets Vänner. Detalj av
fotografi av Anton Blomberg.
Nordiska museets arkiv.

Vivian Persson knypplar spets, Alingsås 1953. Foto Viking Francke. Alingsås museum.

mella maktpositioner i styrelserna behöll kvinnorna den reella makten över ekonomin, ideologin, estetiken, organisationen. I denna textila mylla föddes nya professioner och utkomstmöjligheter, utvecklades kompetens på områden där män traditionellt hade tolkningsföreträde, som teknik och estetik.

Många textila hantverk har starka inslag av teknik. Vävning innehåller mycket mekanik, förutom krav på att behärska alla räknesätt inklusive att kunna översätta t.ex. kilo till kvadratmeter. Klädsömnad kräver ett spatialt seende, dvs. en förmåga att översätta tvådimensionellt till tredimensionellt, som bland annat arkitekter har. Knypppling utmanar samma typ av abstrakt, teknisk begåvning som schack, matematik – och data. För att ta några exempel. I skydd av det textilas starka kvinnliga förtecken kunde kvinnor utveckla sin tekniska begåvning utan att misstänkas för otillbörlig manlig teknisk läggning.

Den textila konsten har en andrarangsstatus inom den etablerade (och manligt definierade) konstvärlden. Detta faktum har på en gång fungerat som ett utestängande och som ett skydd för att utveckla egna idéer. Många kvinnliga konstnärer har utvecklat sin estetik inom ramen för textila material och tekniker. Men textilens kvinnliga förtecken har ofta för den manliga betraktarens blick dolt de estetiska kvaliteterna och experimenten. Roszika Parker beskriver hur 1600-talets kvinnor i England, utestängda från konstkolor och akademier, började experimentera med »mixed media« genom att införa fjädrar, snäckor och papper i sina broderier. Lapptäckets abstrakta kompositioner med former och färger lär vara en inspirationskälla till kubismen. Den textila traditionen bär på estetiska grundprinciper, som Peter Cornell lyfter fram i artikeln *Eviga mönster*:

»Jag betraktar de handvävda trasmattornas abstrakta mönster som materialiserar solvnotans rytmer och intervaller – ja, musik. Blicken vandrar från en rand till den nästa, lite bredare, och så vidare eller tillbaka igen; från en färg till en annan, hejdas av en serie rutor eller zig-zagmönster, tar sig över ett tomt fält till en ny rand och börjar

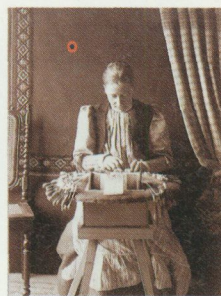
om. Det är en visuell kontrapunktik som försätter medvetandet i en meditativ, tankspridd uppmärksamhet. Mönstrets struktur betingas av ett material och en teknik, i det här fallet tygtrasor och en vävstol. De anger med nödvändighet vissa begränsningar och spelregler, som dock inte behöver inskränka den konstnärliga friheten, lika lite som schackbrädans rutor och regler behöver hämma spelarens uppfinningsrikedom och variationsmöjligheter.«

Den dubbla blicken

Är det textila området ett kvinnoreservat i marginalen av offentligheten? Eller är det en frizon där kvinnor i fred förvaltat och utvecklat sin hantverkliga, tekniska och estetiska kunnighet, samtidigt som den erbjudit försörjningsmöjligheter och varit ett forum för utåtriktad verksamhet? Eller krävs det en dubbel blick som förmår uppfatta både reservatet och frizonen?

Anna Lena Lindberg har i *Den broderande konstnären* analyserat broderiets status vid tre sekelskiften: 1700/1800, 1800/1900 samt 1900/2000. Vid 1700-talets slut kunde broderade tavlor samsas med målade på Konstakademiens utställningar. Vid 1800-talets slut har broderiet definitivt upphört att betraktas som konst. »År 1900 är broderigenren i stället synonymt med amatörism i betydelsen icke-professionell och förknippas kategoriskt med kvinnligt kön och med den privata sfären. Broderiet har utdefinierats som icke-konst i förhållande till en professionell, manlig elit som monopoliserat konstundervisningen.« Vid millennieskiftet 2000 anar Lindberg en ny, komplicerad och spännande fas av textilhistorien, i förlängningen av vad hon kallar genrernas kollaps, »som om hantverket är intressant i sig och broderi faktiskt är på väg in som accepterat uttrycksmedel i konstvärlden och nu för bägge könen«.

Vid 1700-talets slut räknades alltså broderi som »konst« med kvinnliga förtecken, vid 1900-talets början hade dessa kvinnliga för-

Spetsknypplerska från
Rinna i Östergötland.
Foto R. O. Karlson 1909.
Svenska Turistföreningens
fotografisamling,
Nordiska museets arkiv.

Till synes ljuva brodöser. Foto i privat ägo, fotograf okänd.

tecken utdefinierat broderiet från konsten och nu håller kanske det textila hantverket på att inta sin egen plats i konsten, med könsneutrala förtecken.

Historien om broderiets plats i konsten kan läsas metaforiskt. Längre har »textilens text« placerats utanför den stora berättelsen, också om kvinnornas historia. Är det en slump att just den emanciperade kvinnorörelsen av alla folkrörelser helst inte befattar sig med syföreningar? Vad beror det på att genusforskningen aldrig intresserat sig för Hemslöjdens kvinnovärld? Varför är handarbete något som kvinnor i karriären inte gärna erkänner att de håller på med i smyg?

Är texten om den broderande konstnären ett av fortfarande få exempel på att den textila tradition, som kvinnor förvaltat, fört vidare och utvecklat, håller på att skrivas in i den stora historien och kulturhistorien? En tradition som inte bara innehåller material och tekniker utan också organisationsformer, ekonomiska strategier, tekniska innovationer och estetiska experiment.

LOUISE WALDÉN är fil. dr i teknik och social förändring samt universitetslektor i kulturpedagogik vid Högskolan i Gävle. För närvarande arbetar hon med den av Riksbankens Jubileumsfond finansierade studien Nålens kvinnor och pennans: Hemslöjden som kvinnlig arena.